

4. JAN AMOS KOMENSKÝ

Renesance inspirovaná antikou přinesla v pedagogické oblasti bohaté podněty týkající se jak obecné koncepce výchovy, tak jejího obsahu, jejích forem a metod i její organizace. Nebylo ovšem v silách renesančních myslitelů, aby uvedli tyto nové ideje v ucelený a vnitřně uspořádaný systém. Tento úkol měla splnit teprve díla velkých myslitelů 17. a 18. století, kteří položili trvalé základy novodobé evropské koncepci.

První z velkých novodobých pedagogických systémů vytvořil český pedagog Jan Amos Komenský. Jeho rozsáhlé rukopisné práce, objevené v posledních desíletích v leningradské knihovně Saltykova-Šcedrina, v knihovně Franckova sirotčince v Halle nad Sálou a v londýnské pozůstalosti mnohaletého přítele Komenského Samuela Hartliba, nám dnes umožňují hlouběji a všestranněji pochopit a ocenit velikost osobnosti Jana Amose Komenského, než jak tomu bylo v době renesance jeho díla a jeho idejí v 19. století nebo na počátku století našeho. V Komenském dnes nevidíme jenom velkého „učitele národů“, pedagogického myslitele, jehož vzdělávací a výchovné ideály ovlivnily novodobou světovou pedagogiku, nýbrž i významného českého utopistu, jehož „Všeobecná porada o nápravě věcí lidských“ se řadí po bok Morově „Utopií“, Campanellovu „Slunečnícímu státu“ a Baconově „Nové Atlantidě“. Humanismus Komenského a jeho snaha pomoci výchovou k povznesení národa vyústily v plánu přestavby celé lidské společnosti.

ŽIVOT A DÍLO KOMENSKÉHO

O mládí Jana Amose Komenského nemáme mnoho zpráv. Narodil se 28. března 1592 v Nivnici u Uherského Brodu, záhy osiřel a jako dvánáctiletý chlapec odchází k tetě do Strážnice. Po vypálení tohoto městečka prchá zpět do Nivnice, kde nachází útulek u svého poručníka. Systematického vzdělání nabyl teprve od šestnácti let na bratrské latinské škole v Přerově, kde již po třech letech dokončuje studia a v roce 1611 odchází na vysoké školy do Německa, a to nejprve na akademii v Herbornu a pak na univerzitu v Heidelbergu.

Studium v Herbornu a v Heidelbergu dalo Komenskému vedle hlubokých vědomostí teologických a filozofických i mnoho podnětů k jeho celoživotním tvůrčím záměrům. Pod vlivem svých učitelů začíná pracovat na široce koncipované a po celý život rozvíjené vševědě — pansofii. Po vzoru Jana Alsteda sbírá materiál k Divadlu veškerenstva věcí, které mělo v dvaceti osmi knihách shrnout všechno lidské vědění. Na toto nedokončené dílo navázal později svou vševědou, která již neměla být jen shrnutím a utříděním soudobých vědomostí, ale i prostředkem k tomu, aby lidé na základě stejných pojmů stejně mysleli a racionálně řešili svoje rozpory. V Herbornu začíná Komenský také pracovat na svém Pokladu jazyka českého, který měl ve formě slovníku shrnout všechno jazykové bohatství češtiny, jak to o dvě stě let později uskutečnil Josef Jungmann. V době vysokoškolských studií Komenského najdeme však i kořeny jeho celoživotní práce pedagogické. Jeho učitel Alsted ho upozornil na reformní snahy německého pedagoga Wolfganga Ratka, o které se Komenský živě zajímal. Později se na Ratka obrátil i s žádostí o radu a s návrhem na spolupráci, avšak Ratke, žijící ve stálých obavách z pronásledování církevními institucemi, mu neodpověděl.

Na jaře roku 1614 se Komenský vrací do vlasti. Je ustanoven učitelem na bratrské škole v Přerově a po roce odchází jako kazatel a správce bratrského sboru do Fulneku, kde věnuje velkou péči výchově svěřené mládeže a kde prožívá krátký čas svého rodinného štěstí. Po bělohorské bitvě se zloba katolických vítězů obrací především proti ideovým vůdcům nekatolíkům — proti bratrským kněžím. Komenský musí opustit rodinu, skrývá se na různých místech severní Moravy, až posléze nachází dočasný úkryt na panství Karla st. ze Žerotína v Brandýse nad Orlicí. Zde žije ve stálých obavách z pronásledování a zde dostává také zprávu o smrti své manželky i obou dětí, které podlehly morové nákaze. V těchto okamžicích životní nejistoty a bolu vzniká jeho veliké básnické dílo *Labyrint světa a ráj srdce*, ve kterém podrobuje soudobou společnost přísné kritice a ukazuje, že v tomto světě není nic než „matení a motání, kolotání a lopotování, mámení a šalba, bída a tesknota a naposled omrzení všeho a zoufání“ (1939, s. 5). Z tohoto světa klamu, nenávisť a zoufalství nevidí Komenský jiného východiska než návrat do ráje srdce. Když se

stupňuje tlak na Žerotína, aby přestal ochraňovat bratrské kněze, odchází Komenský v roce 1625 na panství Jiříka Sádovského do Sloupna v Podkrkonoší a za stupňované perzekuce prchá nakonec s ostatními bratřími v zimě roku 1628 do polského Lešna. V Lešně působí nejprve jako učitel a později se stává ředitelem bratrského gymnázia.

Komenský stejně jako ostatní čeští exulanti nevěřil v dlouhý exil. Bylo třeba se připravit k reformě českého státu, jejímž základem se měla stát nová výchova a nová školská soustava. Proto se Komenský vrací k dřívějším pedagogickým náčrtům a promýšlí plán reorganizace školy, ve které by se účinnější výchova mládeže zajistila novým výběrem a novým uspořádáním učiva, novými učebnicemi a pomůckami i novými vyučovacími a výchovnými metodami. Tak po několikaleté práci dokončuje Komenský svou česky psanou *Didaktiku*. Po nezdařeném vpádu Sasů do Prahy v roce 1632 však pohasly naděje emigrantů na brzký návrat do vlasti a tak Komenský začíná překládat svou „*Didaktiku*“ do latiny, aby mohla sloužit i jiným národům při úpravách jejich školských systémů. S touto prací byl hotov roku 1638, avšak s jejím vydáním pro nepříznivou kritiku rukopisu otálel, takže vyšla až jako součást „*Veškerých spisů didaktických*“, vydaných v Holandsku v roce 1657.

Velká didaktika (*Didactica magna*) je základní pedagogické dílo Komenského, ve kterém podal soustavné vysvětlení, jak „naučit všechny všemu“. Ve všech městech a obcích se mají zřizovat takové školy, „aby všechna mládež obojího pohlaví, nezanedbávajíc nikde nikoho, mohla být vzdělávána ve vědách, uhlazována ve mravech, naplňována zbožností a tím způsobem v mezích let mládí vedena býti ke všemu, co patří k životu přítomnému i budoucímu, stručně, příjemně a důkladně“ (1958, s. 41).

Již v těchto úvodních myšlenkách „*Velké didaktiky*“ je zřetelně vyjádřen Komenského pedagogický demokratismus, realismus a humanismus. Z rovnosti všech lidí před bohem vyvodil rovné právo všech dětí — chlapců i dívek, bohatých i chudých — na vzdělání. Mládež se musí vzdělávat ve vědách i v tom, čeho je jí třeba k životu. Po vzoru velkých renesančních pedagogů žádá Komenský důsledně vyloučit z učení vše zbytečné a nepotřebné pro život a opřít se o poznání věcí a jevů, jak o nich pojednávají jednotlivé vědy. Osvojování nových poznatků se má zároveň dít příjemně, má se opírat o zájem žáků, který proto musíme probouzet dříve, nežli přikročíme k vlastnímu učení. Školy mají být „dílnami lidskosti“, nikoli mučírny ducha.

Revolučnost těchto demokratických myšlenek pochopíme, uvědomíme-li si, jak vypadala obvyklá středověká škola. Žáci memorovali rozsáhlé latinské texty, kterým často ani nerozuměli, místo přímého poznávání přírody si osvojovali výroky starověkých učenců o přírodě, každý pracoval samostatně a nezávisle na ostatních žácích ve třídě; za nejmenší neznalost nebo provinění se udělovaly přísné tresty. A tu Komenský žádá vycházet z mateřského jazyka, opírat se o pozorování přírody a života, při

poznávání co nejvíce využívat všech smyslů, učební látku nejdříve pochopit a pak si ji osvojovat, zaměřit se jedině na ty poznatky, které jsou nutné pro život, a systematicky postupovat od blízkého, jednoduchého a konkrétního ke vzdálenějšímu, složitějšímu a abstraktnějšímu. Proti individuálnímu vyučování zavádí vyučování hromadné, při kterém se všichni žáci učí za pedagogova vedení téže látky podle jednotných učebnic a pomůcek a jednotnými vyučovacími metodami.

V posledním oddíle „Velké didaktiky“ rýsuje Komenský plán nové školské organizace. Východiskem jsou mu čtyři věková období po šesti letech: dětství, chlapectví, jinošství a mužný věk. Každému období odpovídá jeden školský stupeň: v každém domě má být škola mateřská (tou rozuměl rodinnou výchovu), v každé obci, městečku nebo vesnici škola obecná, v každém městě škola latinská, v každém království nebo i v každé větší provincii akademie. Poprvé se tu objevuje myšlenka jednotné školy, kterou Komenský zdůvodnil argumenty podnes platnými: „my máme na mysli všeobecné vzdělání všech, kdo se narodili lidmi, ke všemu lidskému. Musí tedy být vedeni pospolu jednou cestou, kam až mohou býti vedeni pospolu, aby se navzájem všichni povzbuzovali, podněcovali a bystřili“ (1958, s. 242).

Spolu s „Velkou didaktikou“ tvoří Komenský v Lešně i své druhé základní pedagogické dílo *Informatorium školy mateřské*, knihu pro rodiče, jak mají vychovávat své děti. Je to první práce ve světové pedagogické literatuře, která systematicky řeší úkoly předškolní výchovy, a její myšlenky, jako je péče rodičů o soustavný rozvoj vnímání a myšlení dítěte, o rozvoj jeho slovní zásoby i správné mluvy, péče o tělesný rozvoj a o zdraví, jsou podnes závažné.

Pro vyučování latinskému jazyku tvoří v Lešně novou učebnici *Brána jazyků otevřená* (*Janua linguarum reserata*), která proslavila Komenského po celém světě. Byla přeložena do řady jazyků a vyšla v mnoha vydáních; v „Bráně“ shrnul Komenský více než osm tisíc slov do tisíce vět, které byly uspořádány podle věcných okruhů do sta myšlenkových celků; žák se tak učil zároveň slovům i věcem v logických spojitostech. „Brána“ tedy byla nejen učebnicí jazykovou, ale i učebnicí reálií. Komenský v ní položil základ pro nové pojetí jazykové učebnice, která vychází v duchu Baconova sensualismu od věcí a jde ke slovům. Aby usnadnil používání „Brány“, zpracoval k ní snažší průpravnou učebnici *Předsiň* (*Vestibulum*).

Svých didaktických prací si však Komenský v této době příliš necenil. Jeho hlavní úsilí bylo zaměřeno k pansofii. Od vševědy si Komenský sliboval „nápravu věcí lidských“, tj. odstranění válek a nesrovnalostí mezi lidmi. Na žádost Samuela Hartliba, německého učenice žijícího v Anglii, napsal Komenský nástin svých vševědných snah. Hartlib jej vydal v Londýně pod názvem *Předchůdce vševědy*, aby tak získal pro Komenského pansofické myšlenky příznivce a podporu. Hartlibovým přičiněním byl

Komenský pozván anglickým parlamentem do Anglie. Měl zde vyložit své vševědné plány a poradit, jak vyvést lidstvo z válečných zmatků. V roce 1641 přijíždí Komenský po počátečním váhání do Anglie, vyloží zde své návrhy, ale k jejich realizaci nedojde, neboť vypukla revoluce a Komenský v roce 1642 Anglii opouští.

Cesty Komenského vedou do Švédska, se kterým byly spjaty naděje českých bratří na návrat do osvobozené vlasti. Ještě před svým odjezdem do Londýna dostal Komenský pozvání švédského kancléře Axela Oxenstierny, aby přijel do Švédska reformovat tamější školství. Na naléhání vedoucích činitelů Jednoty a v přesvědčení, že stykem s vedoucími protestantským státníkem pomůže politickým snahám českých nekatolíků, pozvání přijal. Usazuje se v polském městě Elblongu, které tehdy patřilo Švédům, a pracuje na učebnicích pro švédské školy. V Elblongu vzniká v roce 1646 jeho *Nejnovější metoda jazyků* (*Methodus linguarum novissima*), ve které podrobně vyložil a zdůvodnil svou teorii jazykového vyučování. Je to vedle „Velké didaktiky“ nejpropracovanější dílo Komenského. V něm nejprve kritizuje dosavadní způsob vyučování latině, jemuž vytýká, že učí řeči bez znalostí věcí, že vychází nesprávně z gramatiky a že nedbá přirozeného postupu od snadného k obtížnému. Navrhuje především spojovat věci se slovy, vyhýbat se všemu násilí a všechno vyučování stavět na vlastní praxi žáků.

Také v Elblongu uvažuje Komenský o nápravě lidské společnosti. Nemohl přehlížet nesnáze, ve kterých se ocitly jednotlivé evangelické církve, vzájemně na sebe nevražící. Rozdíly a rozpory mezi evangelickými církvemi oslabovaly protestantskou Unii za dlouhé třicetileté války a bylo často třeba velkého úsilí, aby jednota odporu proti katolické straně nebyla zcela rozrušena. Komenský, který s osudem Unie spojil všechny naděje na budoucnost českého národa a návrat bratří do vlasti, viděl právem veliké nebezpečí v neshodách jednotlivých vyznání. A tak vzniká jeho *Cesta pokoje*, dílo, jehož cílem bylo smířit jednotlivá protestantská vyznání a ukázat, že jejich úkolem je pracovat v jednotě. „Cesta pokoje“ se však setkala s nepochopením a Komenský byl ze všech stran napadán a podezříván z kalvínství, sociniánství i z jiných úchylek. Odpor luteránů ke snahám Komenského, který snil o velké, jednotné a spravedlivé křesťanské obci, ovlivnil i vztah Oxenstiernův ke Komenskému, zvláště když se mu ještě zdálo, že Komenského práce na reformě švédské školy postupují příliš pomalu.

Po šestiletém pobytu ve Švédsku se Komenský na počátku roku 1648 vrací do Lešna, kde se ujímá vedení českobratrské církve jako její nově zvolený biskup. Zde mu umírá druhá manželka a zde se dožívá i nejtrpěčího zklamání svého života. Mír vestfálský, osudný mezník v dějinách českého národa, byl i osudným mezníkem v životě Komenského. Za mírových jednání se Komenský znovu a znovu pokouší dovolat se u švédského kancléře spravedlnosti pro český národ. „Jak rozkoší bylo dříve

mým krajanům,“ píše Oxenstiernovi v říjnu roku 1648, „pro evangelium trpícím, slyšeti to, co mým prostřednictvím a prostřednictvím jiných dala ohlásiti Tvá výsosť, že nebudeme opuštěni, tak smutné jest nyní slyšeti, že jsme opuštěni, ba že již jsme opuštěni při osnabruckém jednání o mír. Ve jménu mnohých toto píši, a pohnut jsa jejich vzdechy, vrhám se znovu ke kolenům Tvým, a Tvým prostřednictvím i ke kolenům nejjasnější královny... a prosím i zapřísahám..., abyste nás neopouštěli tak na-prosto“ (Polišenský, 1972, s. 232).

Avšak ani po vestfálském míru se Komenský nevzdává naděje. Dá se přesvědčit předstíraným viděním svého spolužáka Drabíka, že evangeli-kům vyvstává nový ochránce v sedmihradském knížeti Zikmundu Rákoczim. Proto přijímá Rákocziho pozvání a v roce 1650 odchází na jeho panství v Blatném Potoce v Uhrách, aby zde uskutečnil své reformní plány školské a vševedné. Zřizuje pansofickou školu, upravuje učebnice a látku Brány jazyků přetváří pro scénické provedení pod názvem *Škola na jevišti* (Schola ludus). Škola na jevišti měla získat zájem rodičů o ško-lu, měla jim vysvětlit učitelovu práci a přiblížit jim život dětí ve škole. Představení hraná za přítomnosti kněžny, rodičů a učitelů získala Ko-menskému sympatie všech diváků a pomohla mu překonat nedorozumění, k nimž někdy docházelo. V Blatném Potoce vytvořil Komenský také svou první obrázkovou učebnici *Svět v obrazech* (Orbis pictus), která je v pod-statě ilustrované vydání „Brány jazyků“. Goethe ve své autobiografii vzpomíná, že tato knížka patřila k jeho nejmilovanějším. Logická uspo-řádanost, přístupnost jednotlivých témat a jednota textu s obrázky tvoří z tohoto díla nový typ dětské názorné učebnice.

Když se Komenskému po vévodově smrti nedostávalo další podpory v práci, vrací se roku 1654 zpět do Lešna. Tento třetí pobyt v Lešně však netrval dlouho. V roce 1656 bylo Lešno v bojích se Švédy zapáleno Po-láky a lehlo popelem. Komenský ztratil všechn majetek i rukopisy svých děl; při požáru byla zničena také jeho téměř padesátiletá práce na slovn-íku jazyka českého. V této zoufalé životní situaci přijal Komenský po-zvání svého přítele Vavřince de Geera z Amsterodamu, aby v jeho domě strávil zbytek života. Roku 1656 je Komenský uvítán v Amsterodamu nejen svým hostitelem, ale i městskou radou, která mu předala klíč od městské knihovny, aby měl kde pracovat, a žádala ho, aby v jejich městě vydal souborné své spisy. A tak již za rok vycházejí jeho *Veškerá díla didaktická* (Opera didactica omnia) a po nich následují spisy další jak dříve napsané, tak nově vytvořené. Teprve poslední léta v Holandsku vnášejí do života Komenského zasloužený klid. Komenský dokončuje dílo „Jediné potřebné“ (Unum necessarium), které je završením jeho myšlenek vyslovených v „Labyrintu světa“, píše svůj „Vlastní životopis“ a pro Jednotu vydává „Manuál ník aneb jádro celé biblií svatě“ (1668) a „Kan-cionál“ (1669). 15. listopadu 1670 umírá v Amsterodamu a je pochován ve valonském kostelíku v Naardenu.

Dílo, které vyšlo za jeho života česky, latinsky i v četných překladech, bylo obrovské a zasáhlo do mnoha oborů. Vydání svého největšího díla, do kterého vkládal nejvíce nadějí a na kterém pracoval po celý život, své *Všeobecné porady o nápravě věcí lidských* (De rerum humanarum emendatione consultatio catholica) se však Komenský již nedočkal. Toto dílo mělo podat plán na všestrannou nápravu rozrušené společnosti a tato náprava měla být podle Komenského nejbezpečnější zárukou trvalého míru. „Všeobecnou poradu“ tvoří sedm částí:

- Panegersia (všeobecné probuzení; a to tím, že se vylicí všechny zmatky a nedostatky lidské);
- Panaugia (všeobecné osvětlení tím, že zjedná se světlo poznání rozumu lidskému);
- Pansofia (utřídění všeho poznání);
- Pampaedia (všeobecná soustava výchovná);
- Panglottia (sjednocení jazykové);
- Panorthosia (všeobecná náprava věcí tím, že bude v souhlas uvedeno praktické jednání lidstva s teorií pansofickou);
- Pannuthesia (všeobecné vyzvání lidstva, jak si má vést v tomto směru).

V těchto sedmi dílech jsou koncentrovány celoživotní snahy Jana Amose Komenského a dnešní doba právem vidí ve „Všeobecné poradě o nápravě věcí lidských“ vyvrcholení Komenského génia a jeho naléhavý odkaz příštím generacím, který je i pro nás v mnoha směrech zdrojem inspirace a poučení.

PEDAGOGICKÝ SYSTÉM KOMENSKÉHO

V rozsáhlém literárním odkazu Jana Amose Komenského je uloženo nepřeborné bohatství pedagogických idejí, plánů a postřehů, z nichž jsme mnohé naznačili již v souvislosti se stručnou charakteristikou uváděných pedagogických spisů. Nyní shrneme hlavní pedagogické názory Komenského se zvláštním zřetelem k těm myšlenkám, které jsou v dnešní pedagogické teorii i praxi aktuální.

Cílem výchovy je Komenskému ve shodě s jeho náboženským přesvědčením příprava jedince k věčnému životu. Tato příprava má tři stupně: poznat sebe a svět, ovládnout sebe a povznést se k bohu. Z těchto tří stupňů vyplývají Komenskému *tři oblasti výchovy*: vzdělání ve vědách, uměních a řemeslech, mravní výchova a výchova náboženská.

Komenský *vysoce hodnotí úlohu výchovy*, a to jak z hlediska jedince, tak z hlediska společnosti. Člověk se podle něho stává člověkem pouze výchovou. V tomto směru patří Komenský k předním *představitelům pedagogického optimismu*, kteří vidí ve výchově rozhodující sílu při utváření lidské osobnosti i při rozvoji a přestavbě lidské společnosti. Aby ovšem výchova mohla splnit svou nejvyšší funkci, musí se škola stát skutečnou „dílňou lidskosti“, která nahradí středověké člověka nedůstojné „mučírny ducha“.

Komenského koncepci výchovy charakterizují především dva základní rysy: *demokratismus a encyklopedismus*. Výchovou chce rozvíjet „všechny ve všem všestranně“. Ve výchově a vzdělání nezná rozdílů ani mezi třídami a stavy, ani mezi hochy a dívkami. Veškeré mládeži chce podle jejích schopností poskytnout hluboké a všestranné vzdělání ve všech vědách, uměních i řemeslech. Tímto přístupem se Komenský těsně přimyká k velkým renesančním myslitelům, kteří optimisticky hodnotili lidské možnosti a kteří směle koncipovali široký plán všestranného všeobecného vzdělání (Rabelais, More, Campanella ad.), a podstatně se liší od četných autorů pozdějších, kteří často spíše hledají ony oblasti, které mohou být ze všeobecného vzdělání vyloučeny.

Nejpropracovanější úsek Komenského pedagogiky tvoří *didaktika*. Teoretickým východiskem jeho didaktiky je Baconova sensualistická gnoseologie, vyzvedající úlohu smyslové složky v poznávacím procesu, dále aristotelovská formální logika a konečně obecná a vývojová psychologie (Komenský podal například výstižný psychologický rozbor poznávacího procesu a paměti a charakteristiku věkových zvláštností dětí).

Didaktikou rozumí Komenský „umění, jak dobře učit“. Dobře učit pak podle něho znamená *učit „rychle, příjemně a důkladně“* (1964, s. 151). Zdůrazňuje tak především tři základní aspekty vyučovací práce: efektivnost, emotivnost a trvalost dosažených výsledků. Důraz na tyto tři momenty prostupuje celým dílem Komenského. Proti scholastické zdlouhavosti vyzvedá ekonomičnost a rychlost pedagogické práce, kterou zajišťuje správným ujasněním výchovného a vzdělávacího cíle, vhodnou volbou minima účinných pedagogických prostředků, pevným řádem učiva a jednotnou vyučovací metodou. Proti scholastické škole metly a strachu zdůrazňuje radostnost: „Je třeba potěšení, aby se nevloudila omrzlost nebo odpor, mor to učení, nýbrž aby duch potěšením se povzbuzoval.“ (1964, s. 151) Proto i u učitele žádá Komenský vedle vzdělání a pedagogických dovedností také jeho pedagogické nadšení, kterým strhuje žáky. „Učitel nechť je dychtivý učit“ (1964, s. 155), píše Komenský, a tato slova zůstávají dodnes živá.

Základní didaktickou normou Komenského je požadavek, abychom všemu učili *příklady, pravidly a praxí*. Tento postup od příkladu k pravidlům a k praxi staví proti středověkému vyučovacímu schématu pravidlo — příklad — praxe. Výstižně ukazuje, že jedině induktivní vyučování,

vycházející vždy z konkrétních a názorných příkladů, aktivizuje žáky a dává záruku, že obecné závěry, k nimž žáky vedeme rozбором a zobecnováním příkladů, budou správně pochopeny a stanou se jejich trvalým vlastnictvím.

Komenský rozpracoval také hlavní *didaktické principy*, jejichž uplatnění zajišťuje efektivnost vyučování. Hodnotu pedagogických závěrů Komenského v tomto směru potvrzují současné výzkumy a je možno říci, že ještě dnes jsou mnohé z těchto principů spíše postulátem než charakteristickým znakem běžné pedagogické práce a jejich plné uvedení do praxe by podstatně zkvalitnilo výchovu a vyučování na všech stupních škol i v mimoškolních institucích a organizacích.

Výchozím principem je Komenskému *princip názornosti*, který charakterizuje jako „zlaté pravidlo vyučování“. Názornost chápe jako požadavek opírat se ve vyučování o smyslové vnímání jak skutečných předmětů a jevů, tak jejich modelů, obrazů nebo schémat a o přímou žákovou zkušenost. Princip názornosti zdůvodňuje Komenský gnoseologicky. „Nikdo nic neví, leč co se dověděl“, píše v duchu Baconova empirismu a sensualismu v Analytické didaktice. „Všechno možno se dovědět smyslem, rozumem a sdělením.“ Jiných cest poznání není, při čemž „vlastně jen smysly samy jsou oněmi bránami, jimiž se věcem otvírá vstup do duše“. „Smysly jsou prvotní a stálí vůdcové vědění.“ (1964, s. 174 ad.) Komenský si také uvědomuje možnost omylu při zprostředkovaném poznání a nutnost verifikace myšlenkových závěrů praktickým ověřením. Proto žádá, aby se žák pokud možno všeho zmocňoval vlastními smysly a „jestliže jsme se s něčím seznámili odjinud, třeba se podle možnosti uchýlit k svědectví smyslů, abychom postihli jistotu pravdy“ (1964, s. 175).

Princip názornosti však Komenský nechápe izolovaně, nýbrž v těsné spojitosti s *principem uvědomělosti*. I když při vyučování vždy vycházíme ze smyslového poznání, v této rovině vjemů a představ trvale nezůstáváme. Snažíme se dosáhnout toho, aby žák učivu porozuměl, aby je pochopil a na základě plného pochopení je fixoval a aplikoval. Komenský si klade otázku, jak je možno přispět k tomuto porozumění učivu. „Znát rozdíl věcí znamená znát věci. Znat příčiny věcí znamená znát podstatu věcí.“ (1964, s. 177) Na těchto dvou výchozích tezích zakládá Komenský chápání veškeré učební látky. Vzájemným srovnáváním předmětů a jevů, stanovením shod a rozdílů mezi nimi a postižením jejich příčin zvolna pronikáme do oblasti obecného poznání pojmového a myšlenkového. Komenský uvádí tři metody, kterými dospíváme k tomuto hlubšímu poznání: analýzu, syntézu a synkrisi, tj. analogii. V synkritické metodě viděl nejvyšší metodu, kterou vystihujeme obdobu v jevech přírodních a společenských. I když dnes plně nepřejímáme Komenského názor na synkrisi, nelze popřít, že z hlediska didaktického jí můžeme mnohdy s výhodou použít.

Vedle názornosti a uvědomělosti zdůrazňuje Komenský na předním

místě *princip systematickosti*, který se má uplatnit jak v uspořádání učiva, tak v práci učitelů a žáků. Zvláště vyzvedá logický systém učiva, jeho přísné „řetězení“, kdy každý poznatek vyplývá z předchozích poznatků a připravuje poznatky další. Tento požadavek důsledné systematizace učiva nejen v rámci jednotlivých vyučovacích předmětů, ale i mezi obory, mezi jednotlivými školskými stupni a v celoživotním vzdělání vůbec je vysoce aktuální i v současné pedagogice; o jeho řešení usilovaly a usilují četné didaktické koncepce (jako byl na prahu našeho století globalismus nebo jako je v současné době snaha o koordinaci učiva a o programované vyučování).

Z principu systematickosti vyplývá Komenskému požadavek přísné *po-sloupnosti* v podávání látky. Vždy máme začínat od látky snadnější; jako snadnější udává pak Komenský nemnoho věcí, krátké, jednoduché, všeobecné, bližší, pravidelné. Postupně rozšiřujeme okruh poznávaných předmětů a jevů, probíráme látku obširnější, složitější, od všeobecného přecházíme k podrobnostem, od bližších jevů k jevům vzdálenějším a od pravidelných k nepravidelným. Rozsáhlejší látku členíme v oddíly, jednotlivosti vážeme v druhy a rody. Tak od nejprostších předmětů a jevů postupujeme systematicky až k poznatkům nejabstraktnějším a nejsložitějším, při čemž jsou všechny poznatky vzájemně logicky spjaty jakoby v jeden řetěz.

Jedním z klíčových didaktických principů je Komenskému *princip aktivity*. Všech vědomostí a dovedností se mají žáci ve vyučovacím procesu zmocňovat vlastní činností a zkušeností a na základě vlastního poznávání, promýšlení a procvičování za stálé spoluúčasti zájmu učitelem probuzeného a rozvíjeného. Aktivizaci zájmů a jejich zaměřování k plánovanému učivu považuje Komenský za jeden ze stěžejních učitelových úkolů. Máme „všemožně usilovat o to, aby žák učebnou látku, k níž přistupuje, chápal jako něco obdivuhodného. Tento obdiv zažehne lásku, láska touhu, touha pílí.“ (1964, s. 158) Je bezpodmínečně třeba, abychom žáka vždy připravili k činné účasti na vyučování; aktivizace žákovy zájmu a jeho poznávacích, citových a volních procesů je zárukou efektivity vyučovací práce i trvalosti jejích výsledků.

Mnoho pozornosti věnoval Komenský také *principu přiměřenosti*, tj. aby učivo i vyučovací formy a vyučovací metody odpovídaly věku a individuálním zvláštěnostem žáků. „Učitel nechť neučí tolik, kolik sám může učit, nýbrž tolik, kolik může žák pochopit. Duši výuky je přizpůsobování výuky žákovu nadání.“ (1964, s. 197) Komenský správně ukazuje, že zvláštěností dětského věku je maximální možnost rozvoje smyslu a paměti. Proto dětský věk má být „vzděláván jen tím, co podávají smysly“, a má být cvičen hlavně „takovým učením, jehož použití je věcí paměti“. Dospíváním se rozvíjí schopnost abstraktního myšlení a postihování hlubších vztahů mezi jevy a proto i ve vyučování „zralejší věk má být připouštěn k příčinám věcí“. Učitel má stále přihlížet ke schopnostem svých žáků

a jim přizpůsobovat svou činnost; „pomalého žáka nezasypáváme prací, nechápavého bystríme mnoha příklady z oblasti smyslů, nepozorného čas od času vyburcujeme novým upoutáním pozornosti“ (1964, s. 199).

Podnětný je též Komenského *plán školské organizace*. Předpokládá jednotný školský vzdělávací systém o čtyřech etapách po šesti letech. První údobí označuje jako školu mateřskou a rozumí jí výchovu a vzdělávání dětí do šesti let v rodinném prostředí. Základní vzdělání má poskytnout šestiletá obecná škola s výukou v mateřském jazyce. Na ni navazuje šestiletá latinská škola (tj. škola vzdělávající mládež pansoficky na bázi univerzálního světového jazyka) a posléze šestiletá vysoká škola nazývaná akademie. V organizaci vyučovací práce navazuje Komenský na tradici předních bratrských škol z přelomu 16. a 17. století a důsledně zavádí vyučování ve třídě, tj. vyučování stálých kolektivů žáků téhož věku a téhož stupně pokročilosti. Jeho optimismus se projevil i v tom, že byl přesvědčen, že při dokonalém uspořádání výuky v tomto systému může učitel úspěšně pracovat i s poměrně velmi početnými žákovskými skupinami.

VÝZNAM JANA AMOSE KOMENSKÉHO

Tři sta let nás dělí od Komenského smrti a přece zůstává jeho dílo stále živé a aktuální. Svým světovým názorem byl Komenský synem své doby, avšak náboženská ideologie byla jen obecným rámcem jeho pedagogického díla. Celým svým obsahem je toto dílo revoluční, odporující náboženství, církvi a feudalismu. Komenský žil na přelomu dvou věků — středověku a novověku — a v jeho díle se obě tyto epochy odrážejí. Náboženský světový názor je dědictvím středověku a lze na něm bezpečně zjistit vlivy, které formovaly osobnost Komenského od nejranějšího mládí nezávisle na jeho vůli. Avšak Komenského pedagogické dílo je zaměřeno do budoucnosti, patří plně do nového věku. Vytvořil je nikoli na základě náboženské ideologie, nýbrž na základě vědeckého bádání a rozumového zdůvodňování, na základě hluboké znalosti světa a bohaté životní a vychovatelské zkušenosti.

Nejlépe charakterizuje Komenského jako novověkého člověka jeho *po-měr k vědě*. Již za studijních let na německých univerzitách plánuje rozsáhlá vědecká díla jako „Divadlo veškerenstva věcí“ nebo slovník jazyka českého. Jeho celoživotní dílo vševědné, kterému zasvětil vedle pedagogiky nejvíce pracovního úsilí a ve kterém sám viděl centrum své práce, je vlastně výrazem jeho přesvědčení o významu vědy. „Je zřejmé“, píše

Komenský, „že za pomoci vědy jsme přiváděni k všeobšáhle znalosti věcí — k pansofii, to jest k moudrosti dokonalé, všechno v sobě uzavírající a všude navzájem souvisící — aby nic zjevného nebo skrytého nebylo, co by poznáno nebylo“ (Alt, 1955, s. 36).

Z Komenského přesvědčení o významu vědy a o možnosti poznání všech vyvěrá také jeho *požadavek přirozené výchovy*. Člověk je součástí přírody a podléhá jejím obecným zákonům; proto i výchova se musí přizpůsobit přírodě a musí z ní vyvodit všechny prostředky a metody výchovné práce. Jestliže příroda postupuje vždy od snazšího k nesnadnějšímu, nikdy nepřetěžuje, neukvapuje se, ale zvolna kráčí vpřed, žádá Komenský ve „Velké didaktice“, aby i vyučování vycházelo od snazšího k nesnadnějšímu, aby žáky nepřetěžovalo a aby zvolna a soustavně postupovalo kupředu. Nelze pochybovat, že tyto první prosté analogie mezi chodem přírody a způsobem vyučování jsou zárodkem pozdějšího pedagogického úsilí postavit celý vyučovací proces na vědecké základy vývojové psychologie. Komenského příroda je jen zvláštní a obecné chápání žákových věkových a individuálních zvláštností, ke kterým musí každý vědecký vyučovací proces přihlížet.

Dalším pokrokovým rysem v díle Komenského je gnoseologický sensualismus a na něm založená pedagogická teorie. Komenský se opírá o Baconovu zásadu „nic není v rozumu, co neprošlo smysly“ a o jeho názor, že pojmy se vytvářejí na základě zkušenosti induktivním postupem od konkrétního k abstraktnímu a od jedinečného k obecnému. Tyto poznatky stojí u kořenů Komenského *výchovného realismu*. Svět máme poznávat především za pomoci smyslů. Ničemu se nemá vyučovat pouhou autoritou, ale vždy za pomoci smyslové evidence a rozumového důkazu. Proto klade takový důraz na princip názornosti a uvědomělosti. Pedagogický realismus Komenského se projevil i v jeho metodě jazykového vyučování: Žáci se mají učit nejen slovům, ale i věcem souběžně se slovy. Na školách se má vyučovat zároveň s jazyky i reálným předmětům a před studiem cizích jazyků mají být žáci dokonale obeznámeni s jazykem mateřským.

Charakteristickým progresivním rysem Komenského osobnosti je také jeho *demokratičnost*. V době, která znala pouze stavovsky diferencované školství, žádá Komenský možnost veškerého vzdělání pro všechny bez rozdílu původu a pohlaví, toliko na základě schopností. Komenský je iniciátorem všeobecné povinné školní docházky, hromadného vyučování v postupných ročnících a jednotného školského systému. Kořeny Komenského demokratismu tkví hluboko v demokratických tradicích husitských. Jako kdysi husité v oblasti hospodářské a sociální, tak Komenský v oblasti pedagogické navrhuje taková opatření, která ve svých důsledcích jdou až na samý kořen třídní společnosti. Je proto pochopitelné, že jeho návrhy nemohly být uskutečněny nejen ve feudální společnosti, ale ani ve společnosti kapitalistické. K vytvoření jednotné školy, o jaké snil Ko-

menský, mohly přistoupit teprve socialistické státy, které překonaly tisíciletý antagonismus třídní společnosti.

Rysem, který nad jiné charakterizuje Komenského, je jeho *humanismus*. Komenský citlivě pozoruje hospodářskou, sociální i kulturní nerovnost mezi lidmi a veškerým úsilím jeho práce vševědné i pedagogické je snaha „o nápravu věcí lidských“. Po této stránce je pro Komenského příznačné jeho rané dílo vzniklé za pobytu ve Fulneku v roce 1616 nazvané „Listové do nebe to jest volání utiskovaných chudých do nebes“. Zde v Prvním listu vypočítává všechny formy hospodářského vykořisťování, a to zvláště lichvu, roboty a daně, provázené ještě neustálým ponižováním. „Více sobě častokrát psa svého váží než chudého člověka.“ Prosby v tomto dopise pak vyúsťují v požadavek rovnosti: „Kdybychom žádati chtěli, abys rovnost učinil mezi námi a zboží svá mezi všechny nás jednostejně rozdělil, nic bychom nespravedlivého nežádali“ (Hendrich, 1941, s. 53 ad.).

Ještě jeden rys je příznačný pro Komenského osobnost, a to jeho vroucí a činorodé *vlastenectví*. Veškerá námaha i úsilí Komenského měly v posledním důsledku sloužit vlasti a národu. Pro svůj národ píše „Didaktiku“ a „Informatorium“, pro svobodu svého národa se znovu obrací s prosbami na velmoci, píše švédskému kancléři a neváhá vydat se do Uher, kde věří v pomoc protestantského velmože. I v okamžiku největší pohromy pro Jednotu po míru vestfálském neztrácí Komenský víru v národ. Předpokládá, že sice umírá Jednota, ale národ že setrvá, a proto mu v závěru „Kšaftu umírající matky Jednoty bratrské“ odkazuje mimo jiné péči o mateřský jazyk a o výchovu české mládeže.

Obraz Komenského by však nebyl úplný, kdybychom nevyzvedli jeho *aktivní úsilí o světový mír*. Na mnoha místech ve svých spisech odsoudil Komenský válku a její ničivé důsledky. Státům, které mezi sebou zápasí o nadvládu, předpovídá: „Vám přijde čas, kdy vaše kuplířství se všemi královstvími světa propadne osudu, kdy kuplířské nástrahy, lsti, lakoty přijdou k užítku na všechny strany. Ne aby z toho pro budoucno nějací soukromníci na soukromý prospěch poklady hromadili, nýbrž, aby všichni na celé zemi pracovali, jedli, pili, odívali se a radostně trávili svůj život. Blažený to věk, bude-li kdy jej spatřit“ (Chlup, 1955, s. 41).

Osobnost Jana Amose Komenského je mnohostranná a jeho dílo zasáhlo tvořivě do četných oblastí lidského snažení. Jeho pedagogický odkaz dochází světového uznání, jeho práce se překládají do mnoha jazyků a jeho pedagogické ideje dodnes inspirují školské reformy a nové koncepce vzdělávací a výchovné práce. Jeho spisy i jeho osobní příklad jsou trvalým zdrojem poučení a povzbuzení všem, kdo chtějí výchovou pomocí a prospět národu i lidstvu.

